

MODERN PSİKOLOJİ BİLİMİ VE TASAVVUF

Salih Çift, Prof. Dr.

Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
sacift@uludag.edu.tr

ÖZET

Psikoloji” modern döneme ait bir bilim dalı olarak XIX. asrın son çeyreğinde oluşmaya başlamıştır. Bununla birlikte psikolojinin başlıca konuları olarak insanın iç dünyasının muhtelif boyutlarını tanımaya ve buralarda cereyan eden süreçleri tahlile yönelik çabalar insanlık tarihi kadar eskidir. Kadım geleneklerde insanın psikolojik boyutuna yönelik ilgi çoğunlukla dinî-mistik sâikler tarafından yönlendirilmekteydi. İslam düşüncesi dâhilinde insan psikolojisini konu edinen iki temel disiplin ise felsefe ve tasavvuf olmuştur. Her iki alanın temsilcilerinin konuya dair yaklaşımları yöntem ve hedefler noktasında farklılık arz etmektedir. Sûfiler ilk dönemlerden itibaren insanın iç dünyasında cereyan eden süreçler üzerine yoğunlaşarak buralarda aktif olan mekanizmaları tahlil etmeye çalışmışlardır. Bu doğrultudaki ilk sistematik teşebbüsün sahibi Hâris b. Esed el-Muhâsibî’dir. Ahlâk psikolojisi eksenli çalışmalarında Muhâsibî Kur’ânî beyanlardan esinlenmek suretiyle özellikle kalb, nefis ve ruh kavramları üzerinden insanın iç dünyasının bir haritasını ortaya koymaya gayret etmiştir. Zaman içerisinde tasavvufî düşüncenin gelişmesi ile birlikte sûfiler tarafından insan psikolojisinin farklı boyutlarına dair, büyük oranda öncekileri tekrarlayan ya da bunları daha detaylı hale getiren yorumlar üretildiği gibi, özgün birtakım görüşler de ortaya konmuştur. Son zamanlarda psikoloji biliminin ulaştığı çeşitli neticeler ile sûfilerin insanın iç dünyasına dair dile getirdikleri görüşler arasındaki mütekâbiliyetlere odaklanan çalışmaların giderek yaygınlaştığı gözlemlenmektedir. Mevcut yayınlardaki yüzeysellik göz önüne alındığında bu durumun müspet yönde bir ilerlemeye işaret ettiği söylenemez.

Anahtar kelimeler: psikoloji, bilim, ruh, kutsal yazı, insan, felsefe

MÜASİR PSİKOLOGİYA ELMİ VƏ TƏSƏVVÜF

Salih Çift, Prof. Dr.

Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
sacift@uludag.edu.tr

Xülasə

“Psixologiya” XIX əsrdə müasir dövrə aid elm sahəsi kimi əsrin son rübündə formalaşmağa başlamışdır. Lakin psixologiyanın əsas mövzuları kimi insanın daxili dünyasının müxtəlif ölçülərini tanımaq və orada baş verən prosesləri təhlil etmək səyləri bəşər tarixi qədər qədimdir. Qədim ənənələrdə insanların psixoloji ölçüsünə maraq daha çox dini-mistik motivləri rəhbər tuturdu. İslam

düşüncəsində insan psixologiyası ilə məşğul olan iki əsas elm sahəsi -fəlsəfə və sufizmdir. Hər iki sahənin nümayəndələrinin mövzuya yanaşmaları metod və məqsəd baxımından fərqlənir. Sufilər ilk dövrlərdən insanların daxili aləmində baş verən proseslərə diqqət yetirmiş, orada fəaliyyət göstərən mexanizmləri təhlil etməyə çalışmışlar. Bu istiqamətdə ilk sistemli cəhd Haris b. Esad əl-Muhasibi olmuşdur. Mühasibi əxlaq psixologiyasına əsaslanan araşdırmalarında Quran ifadələrindən ilhamlanaraq xüsusən də qəlb, ruh və ruh anlayışları ilə insanın daxili dünyasının xəritəsini ortaya qoymağa çalışmışdır. Zaman keçdikcə sufi təfəkkürünün inkişafı ilə sufilər insan psixologiyasının müxtəlif ölçüləri haqqında əvvəlkiləri böyük ölçüdə təkrarlayan və ya onları daha müfəssəlləşdirən şərhələr, eləcə də bəzi orijinal fikirlər irəli sürmüşlər. Son zamanlar psixologiya elminin gəldiyi müxtəlif nəticələrlə sufilərin insanın daxili aləmi haqqında söylədiyi fikirlər arasında uyğunluqlar üzərində dayanan araşdırmaların getdikcə geniş vüsət aldığı müşahidə olunur. Hazırkı nəşrlərin səthliliyini nəzərə alsaq, bu vəziyyətin müsbət irəliləyişdən xəbər verdiyini söyləmək olmaz.

Açar sözlər: psixologiya, elm, ruh, müqəddəs kitab, insan, fəlsəfə

MODERN SCIENCE OF PSYCHOLOGY AND SUFISM

Salih Çift, Prof. Dr.

Bursa Uludağ University Faculty of Theology
sacift@uludag.edu.tr

Summary

"Psychology" began to emerge as a branch of science belonging to the modern period in the last quarter of the 19th century. However, efforts to recognize various dimensions of the human inner world and analyze the processes taking place there, as the main subjects of psychology, are as old as human history. In ancient traditions, interest in the psychological dimension of humans mostly guided by religious-mystical motives. The two basic disciplines that deal with human psychology within Islamic thought are philosophy and Sufism. The approaches of the representatives of both fields on the subject differ in terms of methods and goals. Sufis have been focusing on the processes taking place in the inner world of humans since the early days of Sufism. They focused on analyzing the mechanisms active in these places. The owner of the first systematic attempt in this direction was Haris b. Asad al-Muhâsibî. In his studies based on moral psychology, inspired by the Koranic statements, he tried to reveal a map of the inner world of man, especially through the concepts of heart, soul and lower self. Over time, with the development of Sufi thought, Sufis produced interpretations about different dimensions of human psychology that largely repeated the previous ones or made them more detailed, as well as some original views. Recently, it has been observed that studies focusing on the correspondences between the various conclusions reached by the science of psychology and the views expressed by the Sufis about the inner world of man have become increasingly widespread. Considering the superficiality of current publications, it cannot be said that this situation indicates positive progress.

Keywords: psychology, science, soul, scripture, human, philosophy

СОВРЕМЕННАЯ ПСИХОЛОГИЯ И СУФИЗМ

Салех Чифт, проф.д-р

Университет Улудаг Бурса, факультет теологи

sacift@uludag.edu.tr

Аннотация

Сформировавшуюся в XIX веке «психологию» можно отметить как самостоятельную науку, которая на попытки познать различные изменения внутреннего мира человека, проанализировать происходящие в нем процессы, как основные предметы, перестроить ассоциативную психологию - возвращалась к законам духовных явлений. Издавна, интерес к психологическому измерению человека руководствовался преимущественно религиозно-мистическими мотивами. Двумя основными дисциплинами, занимающимися человеческой психологией в рамках исламской мысли, являлись философия и суфизм (различающиеся подходами). Суфии обращали внимание на процессы в системе внутреннего мира. Первую систематическую попытку в этом направлении предпринял Харис б. Эсад эль-Мухасиб. В своих исследованиях, основанных на моральной психологии. Мухасиб, вдохновленный писаниями из Корана, пытался раскрыть карту внутреннего мира человека, особенно через понятия духа, души и тела. В последнее время все большее распространение получают исследования различий между психологией и последователями суфизма, результаты которых нельзя назвать конструктивными.

Ключевые слова: психология, наука, душа, писание, человек, философия

Genel olarak, insanoğlunun görünen nesnelerin ardındaki gerçeklik, sonsuzluk ve birliğe ulaşma yönündeki manevî / ruhî tecrübesi ve bu tecrübeyi ifade eden doktrin “misticizm” olarak adlandırılır.¹ Misticizm halk düzeyinde çoğu zaman ruhçuluk, hipnotizma, gizli ilimler ve büyü ile karıştırılır. Bunun yanında, kimilerince misticizm nevrasteni ve diğer marazî şartların sonucu olan müphem psikolojik durumları ve olayları ifade edecek şekilde de anlaşılmaktadır.² Bu yaklaşımın doğal bir sonucu olarak misticizmin bir türü durumundaki tasavvuf da zaman zaman bu çer-

çevede ele alınmaktadır. Tabiatıyla böylesi bir tercih sûflerin tecrübe ettikleri muhtelif manevî hâllerin alana özgü yöntemlerle tahlil edilmesine imkan tanımamaktadır. Dolayısıyla geleneksel usullere dayalı olarak insanın iç dünyasına dair dile getirilenleri büyük oranda reddettiği bilinen modern “Psikoloji” biliminin sübjektif metodları ekseninde yapılan değerlendirmelerin neticeleri nihaî hakikatlermiş gibi yansıtılmaktadır. Burada ifade edilen duruma alternatif olarak ilgili sahada faaliyet gösteren sınırlı sayıdaki araştırmacının ürettikleri ise maalesef henüz arzu edilen düzeyde tanınmamaktadır.³

¹ Smith, Margaret, “The Nature and Meaning of Mysticism”, *Understanding Mysticism* (ed. Richard Woods), New York 1980 içinde, s. 20.

² Parrinder, Geoffrey, *Mysticism in the World Religions*, London 1976, s. 165 vd.; Kutluer, İlhan, “Misticizm”, *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, XXX, 188.

³ Modern anlamda bir psikolog ve aynı zamanda bir sûfi mürid olan Cevâd Nurbahş'ın (Javad Nurbakhsh) çalışmaları bu bağlamdaki ilk örnekler arasında zikredilebilir. Bunlardan biri için bk. *The Psychology of Sufism*, London 1992.

Modern döneme ait bir disiplin olarak “Psikoloji” bilimi XIX. asrın son çeyreğinde oluşmaya başlamıştır.⁴ Bununla birlikte modern psikolojinin başlıca konuları olarak insanın iç dünyasının muhtelif boyutlarını tanımayaya ve buralarda cereyan eden süreçleri tahlile yönelik çabalar insanlık tarihi kadar eskidir. Günümüzde varlığını sürdürmekte olan kadîm dinî geleneklerden biri durumundaki Hinduizm ile başta Budizm olmak üzere ondan türeyen çeşitli dinî yapılar dâhilinde faaliyet gösteren bilge şahsiyetlerin insanın derunî boyutuna odaklanmayı fazlasıyla önemsemiş olmaları durumun bu minval üzere olduğunu en somut şekilde belgelemektedir.⁵ Yahudilik ve Hıristiyanlık bünyesinde gelişen mistik anlayışların başlıca temsilcilerinin de benzer tarzda yönelimlere sahip oldukları bilinmektedir.⁶ Söz konusu geleneklerde insanın psikolojik boyutuna yönelik ilgi çoğunlukla dinî-mistik sâikler tarafından yönlendirilmekteydi. Meseleyi nispeten daha aklî bir zeminde ele alan antik Yunan düşünürleri ise insanın erdemli bir hayat yaşayabilmesi gayesine odaklanan “ahlâk psikolojisi” bağlamında görüşlerini dile getirmişlerdir.⁷

Kur’ân-ı Kerîm’in insanın iç dünyasına yönelik beyanları ve buraya atfettiği büyük önem ilk dönemlerden itibaren Müslüman mütefekkirlerin dikkatlerini bu meseleye yöneltmelerine vesile olmuştur. Bu kapsamda özellikle İslam düşüncesinin iki temel disiplini olan felsefe ve tasavvuf alanında faaliyet gösteren düşünürlerin çalışmaları öne çıkmaya başlamıştır. Her iki alanın temsilcilerinin konuya dair yaklaşımları uygulanan yöntemler ve gözetilen hedefler noktasında farklılık arz etmekle birlikte mevzuya dair herhangi bir isimlendirme yapmadan da olsa ilk sûfler Müslüman filozoflara nazaran meseleyi daha erken bir dönemde gündemlerine almaya başlamışlardır.

İslam felsefesinde konunun müstakil bir tarzda işlenmesinin arka planında klasik Yunan felsefesinin güçlü tesiri olduğu muhakkaktır. Bu kapsamda ilk İslâm filozofu olarak bilinen Yâkûb b. İshâk el-Kindî (ö. 252/866) *el-Kavl fi’n-nefs*⁸ ve *Kelâm fi’n-nefs*⁹ adlı risâlelerinde ruhun mahiyetini, meleke ve fonksiyonlarını, ölümden sonraki durumu ile ruhu arındırmanın yöntemlerini konu edinmiştir. Her iki eserde yer alan “nefs” tabirinden de anlaşılacağı üzere

⁴ Bk. Fuchs, Alfred H. & Milar, Katharine S., “Psychology as a Science”, *Handbook of Psychology: Volume 1 History of Psychology* (ed. Donald K. Freedheim, Irving B. Weimer), New Jersey 2003 içinde, s. 1.

⁵ Bk. Rao, K. Ramakrishna & Paranjpe, Anand C., *Psychology in the Indian Tradition*, New Delhi 2016.

⁶ Mesela bk. Cohn-Sherbok, Dan & Cohn-Sherbok Lavinia; *Jewish & Christian Mysticism, An Introduction*, Continuum Publishing Company, New York, 1994.

⁷ Hampson, Margaret, “Psychology and Value in Ancient Greek Philosophy”, *Psychology and Value in Plato, Aristotle and Hellenistic Philosophy, The Ninth Keeling Colloquium in Ancient Philosophy*

(ed. Fiona Leigh & Margaret Hampson), Oxford 2022 içinde, s. 1.

⁸ Bu eser Mahmut Kaya tarafından “Nefs Üzerine” adıyla Türkçeye çevrilmiştir, *Felsefi Risâleler*, İstanbul 1994 içinde, s. 131-136.

⁹ Bu eser Mahmut Kaya tarafından “Nefs Üzerine Kısa Birkaç Söz” adıyla Türkçeye çevrilmiştir, *Felsefi Risâleler*, İstanbul 1994 içinde, s. 137-138).

Müslüman filozofların söz konusu alan bağlamında inceledikleri hususlara “İlmü’n-nefs” üst başlığını uygun görmeleri modern dönemde “psikoloji bilimi” adıyla bilinen sahanın klasik İslam kültüründe ilgili kavram ekseninde tanınmasını sağlamıştır. Kindî’den sonra başta Ebû Nasr Muhammed el-Fârâbî (ö. 339/950) ve İbn Sînâ (ö. 428/1037) olmak üzere pek çok filozof bu meselelere özel olarak eğilmişler ve çeşitli eserler kaleme almışlardır.¹⁰

İbn Sînâ’nın çoğu meselede Aristo’yu aşmaya çalışan yaklaşımı, İslâm dünyasında kendisinden sonra dile getirilen ruha dair metafizik görüşleri ve psikoloji teorilerini derinden etkilemiştir. Bu doğrultuda İbn Sînâ psikolojiyi tabiat felsefesinin disiplinlerinden biri olarak görür. Ona göre bu ilmin konusu, genel ruh öğretisinin yanı sıra özellikle insan ruhunun bir fonksiyonu olan idrak güçleridir. Onun psikoloji anlayışının dayandığı metafizik ilke ise ruhanî ve ilâhî bir cevher olması hasebiyle insan ruhunun ölümsüzlüğü fikridir.¹¹ Ayrıca İbn Sînâ psikolojisinin üç temel vechesinden birinin mistik psikoloji olması dolayısıyla¹² hem kendisi hemde diğer filozoflar tarafından seslendirilen görüşler ilerleyen zamanlarda belli düzeyde sûfîleri de etkilemiştir.¹³

Müslüman filozofların yeni terkiplerinin tesiri altında kalarak görüşlerini şekillendiren mühim sûfîlerden biri Ebû Hâmid el-Gazzâlî’dir (ö. 505/1111). Onun “Cünûdü’l-kalb”

başlığı altında nefsin melekeleriyle ilgili ortaya koyduğu psikoloji şeması temel kavramları itibarıyla kendisinin İbn Sînâ’nın izinden gittiğine işaret eder. Ayrıca *Me’âricü’l-kuds*¹⁴ adlı eserinde esas aldığı psikoloji teorisinde de Gazzâlî, İbn Sînâ’nın psikolojisini esas alır.¹⁵ Şematik planda böylesi bir tesir söz konusu olmakla birlikte Gazzâlî’nin ele aldığı temel kavramların muhtevası büyük oranda başta Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) ve Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) gibi ilk büyük teorisyen sûfîlerin ilgili bağlamdaki yorumlarına dayanır.¹⁶

Tasavvufun oluşum aşamasının temsilcileri olan ilk zâhidlerin pratiğe dayalı ahlâk eksenli faaliyetlerini model alarak yaşantılarına yön veren sonraki nesillere mensup sûfîler öncülerinin söz konusu uygulamalarını motive eden hususlara dikkatlerini yöneltmişlerdir. Böylece onlar insanın iç dünyasında cereyan eden süreçler üzerine yoğunlaşarak burarlarda aktif olan mekanizmaları keşfe ve bunların işleyiş tarzlarını tahlil etmeye çalışmışlardır. Bu doğrultudaki ilk sistematik teşebbüsün sahibi Hâris b. Esed el-Muhâsibî’dir. O insan psikolojisinin temel unsurları, bunların birbirleriyle olan ilişkileri ve neticeleri bağlamında bir sûfî kimliğiyle görüşlerini kaleme alan ilk isimdir. Hâris el-Muhâsibî’nin bu bağlamdaki fikirleri başta Hakîm et-Tirmizî ve Ebû Hâmid el-Gazzâlî olmak üzere kendisinden sonra yaşamış olan hemen bütün büyük sûfîlerin insan psikolojisine dair kanaatlerinin ana çerçevesini belirlemiş gibi gözükmektedir.¹⁷

“Ahlâk psikolojisi” ağırlıklı yaklaşımında Hâris el-Muhâsibî Kur’ân-ı Kerîm’de sık-

¹⁰ Mesela bk. Fazlur Rahman, *Avicenna’s Psychology*, London, 1952.

¹¹ Bu konuda bk. Armaner, Neda, “İbn Sînâ Psikolojisi İle Çağdaş Psikolojinin Karşılaştırılması”, *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu* (ed. Müjgan Cumbur, Orhan Doğan), Ankara 1984 içinde, s. 191-199.

¹² Bk. Cheraghi, Abazer, “İbn Sînâ Psikolojisi ve Çağdaş Psikolojinin Ortak Noktaları”, *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu Bildiriler* (ed. Mehmet Mazak, Nevzat Özkaya), İstanbul 2009 içinde, s. 44.

¹³ Bu konuda mesela bk. Erdoğan, Ömer Faruk, “Filozof Kimliği İle İbn Sînâ’nın Kelâmî ve Tasavvufî Düşünceye Etkisi”, *Bilimnâme*, XLI, 2020/1, 672-682.

¹⁴ El-Gazzâlî, Ebû Hâmid, *Me’âricü’l-kuds*, Beyrut 1981.

¹⁵ Kutluer, İlhan, “İlmü’n-Nefs”, *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, XXII, 148-151.

¹⁶ Çift, Salih, *Tasavvuf: Tarih, Teori, Tatbik*, Bursa 2023, s. 138.

¹⁷ Smith, Margaret, “The Forerunner of al-Ghazâlî”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Jan., 1936, No. 1 (Jan., 1936), s. 65-78.

lıkla yer verilen beyanlardan esinlenmek suretiyle özellikle kalb, nefis ve ruh kavramları üzerinden insanın iç dünyasının bir haritasını ortaya koymaya gayret eder.¹⁸ Bu itibarla dinin temel kaynaklarından devşirdiği genel bilgiler ışığında o hemen bütün mistik tabiatlı mütefekkirlerin standardı durumunda bulunan tecrübî yöntemle dâhilî vetirelerin tasvirini yapmaya çalışır. İç ve dış gözleme dayalı yorumlarında spekülâtif olmaktan uzak durmaya özen gösterdiği anlaşılan Muhâsibî nihayetinde modern psikolojinin insana dair ulaştığı neticelerin büyük oranda teyit ettiği görüşler ortaya koyar.¹⁹ Bu doğrultuda o insan duyarlılığının merkezi olarak kalbi belirler. Ona göre, insanın ulvî değerlere yönelen boyutu olduğundan fizyolojik ihtiyaçları aşan durumlarda ilgili değerlerle bağlantıyı kalb kurar. Dolayısıyla, yine Kur'ân'dan hareketle, Muhâsibî aklî ve zihnî fonksiyonların mahalli olarak da kalbi gösterir ve düşünme / tefekkür eylemini de kalbe nispet eder. Bu durumun doğal bir sonucu olarak o insanın zâhirini oluşturan azaların kalb tarafından yönetilmesi hâlinde zâhirde tezâhür edecek eylemlerin "ahlâkî" olarak nitelendirilebileceğini söyler.²⁰

"Nefs muhâsebesi" ağırlıklı bir din yorumunun başlıca temsilcisi olarak tanınan Muhâsibî nefsi genel olarak insanın içgüdü mekanizmasını, fizyo-psikolojik ve sosyo-psikolojik eğilimlerini ifade edecek tarzda değerlendirir. Ona göre kalbin insanı müspet yönde ilerlemeye teşvik eden telkinlerini engelleme ve insanı aksi istikamete sevk etme özelliği baskın olan nefis yalnızca sürekli bir uyanıklık / farkındalık haliyle durdurulup kontrol altına alınabilir. Bu süreçte âhirette insanı bekleyen büyük hesabın kaynaklık ettiği dehşetten doğan hüznün ve gam insanı diri tutar. Bu duyguların hakimiyeti altında insan

Allah'ın daimi gözetlemesi altında olduğu şuuruyla hareket ettiği takdirde nefis üzerinde hâkimiyet kurup ondan gelebilecek menfi tesirleri ortadan kaldıracaktır.²¹

Muhâsibî sonrasında onun açtığı yoldan ilerlediği bilinen Hakîm et-Tirmizî ise öncüsünün düşüncelerini daha da geliştirmiştir. Onun yaşadığı çağda ve sonrasında tasavvufî terbiye yöntemlerinin hâller ve makâmlar çerçevesinde yeniden değerlendirilmesiyle birlikte oldukça zengin bir literatür oluşmaya başlamıştır.²² Zamanla sûfiler tarafından insan psikolojisinin farklı boyutlarına dair, büyük oranda öncekileri tekrarlayan ya da bunları daha detaylı hale getiren yorumlar üretildiği gibi daha önceleri bilinmeyen özgün bir takım fikirler de geliştirilmiştir. Hemen bütün eserlerinde insan odaklı bir yaklaşımı esas alan Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273) bu bağlamda zikredilmesi gereken mühim isimlerden biri durumundadır. Onun:

"Zavallı insan kendini tanımadı; üstünlükten geldi, eksikliğe gitti.

İnsan kendini ucuz sattı; atlastı, kendini yün hırkaya soktu."²³

şeklindeki beytinde en güzel ifadesini bulan yaklaşımı tasavvufî terbiyenin özü itibarıyla insanın kendini tanıma süreci olduğunu dile getirmesi açısından dikkate değerdir. Bilhassa tarikatların ortaya çıkışı sonrasında, muhatapların durumlarına ve ihtiyaçlara göre şekil verilen tasavvufî terbiye yöntemlerinin tespiti ve hayata geçirilmesi aşamalarında bu yaklaşımın muhtelif türdeki örnekleriyle karşılaşmak imkân dâhilindedir. Bilhassa nefis mertebeleri esas alınarak kurgulanan zikir yöntemleriyle bilinen Halvetîlik tarikatındaki

¹⁸ Picken, Gavin, *Spiritual Purification in Islam, The Life and Works of al-Muhâsibî*, London – New York, 2011, s. 56.

¹⁹ Aydın, Hüseyin, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara 1976, s. 43. vd.

²⁰ Aydın, Hüseyin, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s. 46-59.

²¹ Aydın, Hüseyin, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s. 79-94.

²² Bu konuya dair mesela bk. Sviri, Sara, "The Mysterium Coniunctionis and the 'Yo-Yo Syndrome': From Polarity to Oneness in Sufi Psychology", *Jung and Monotheisms: Judaism, Christianity and Islam* (ed. Joel Ryce-Menuhin), London 1994 içinde, özellikle s. 194 vd.

²³ Bk. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî* (trc. Adnan Karaismailoğlu), Ankara 2007, s. 319.

uygulamalar bu bağlamda örnek olarak zikredilebilir.²⁴

Öte yandan, son yıllarda modern psikoloji bilimi alanında faaliyet gösteren bilim insanlarının yaptıkları araştırmalarda ulaştıkları çeşitli neticeler ile sūfîlerin insanın iç dünyasına odaklanarak dile getirdikleri görüşler arasındaki mütekâbiliyetleri merkeze alan çalışmaların giderek yaygınlaştığı gözlemlenmektedir. Bu tür faaliyetlerin ilk örnekleri geçen asrın ilk yarısında Batı'da Hindu ve Budist kültürlere ait mistik unsurlar ekseninde gerçekleştirilmiştir.²⁵ Bu tarz teşebbüslerin ilgi alanına zaman içerisinde tasavvuf da girmeye başlamıştır. Günümüzde İslam kültürüne mensup müellifler de konuyla alakalı muhtelif yayınlar yapmaya başlamışlardır.²⁶ Gerek Batı'da ve gerekse Doğu'da özellikle popüler düzeyde hayli ilgi çektiği bilinen söz konusu yayınların niteliği üzerinde henüz yeterli sayıda çalışma yapılmış değildir. Bununla birlikte mevcut yayınlardaki yüzeysellik göz önüne alındığında bu durumun müspet yönde bir ilerlemeye işaret ettiğini söylemek zor gözükmemektedir. Ayrıca insana dair yaklaşımlarında büyük oranda Kur'ân'dan beslenen sūfîlerin psikolojik süreçlerle alakalı fikirleri birbirini destekler ve tamamlar nitelikte bir görüntü arz etmesine karşın Batı menseli modern psikoloji biliminin oluşum aşamasından itibaren giderek birbirinden uzaklaşan ekollere bölündüğü ve bunların da çoğu zaman yekdiğerine zıt anlayışlara sahip gö-

rüşleri seslendirdikleri bilinmektedir.²⁷ Dolayısıyla, belli noktalarda tespit edilen benzerlikler üzerinden genellemeler yaparak aslında her iki kesime mensup düşünürlerin dile getirdikleri nazariyeleri özdeşleştirmeye çalışmak ciddi yanılığlara sebebiyet vermektedir. Sahanın uzmanlarından birinin oldukça isabetli ifadesiyle söylemek gerekirse: "Batılı psikolojik referans çerçevesi sonuçta Batı'nın bir kültürel ürünüdür ve tasavvufu yorumlamakta yetersizdir."²⁸

Bu konuyla alakalı olarak hem Batılı anlamda bir psikolog hem de geleneksel maddada bir sūfî olduğu bilinen Robert Frager'in (Râgıb el-Cerrâhî) (d. 1940) yaptığı mukayese önem arz etmektedir. Buna göre:

a) Geleneksel psikoloji kâinatın tamamen maddî olduğunu, hiçbir anlam ve maksadı bulunmadığını varsaymaktadır. Tasavvuf psikolojisine göre ise kâinat ilahi iradeyle yaratılmıştır ve huzûr-ı İlahî kâinatın her yerine nüfuz etmiştir.

b) Geleneksel psikoloji insanoğlunun fiziksel bedenden ve fiziksel sinir sisteminden gelişen bir akıldan ibaret olduğunu varsaymaktadır. Tasavvuf psikolojisinde ise batınî sezginin, idrakin ve irfanın mekânı olan mane-vî kalb (gönül) önemli bir yer tutmaktadır.

c) Batı psikolojisinde insanın doğası-na ilişkin tanımlar temelde ya insanın sınırları ve nevrotik eğilimlerine ya da insanın doğal iyiliğine ve özünde olumlu olan fitrata odaklanmaktadır. Bunlardan birincisi tipik klinik yaklaşımı, ikincisi ise hümanist psikolojiyi temsil etmektedir. Sūfî psikolojisinde ise insanoğlu meleklerle hayvanlar arasında bir de-recededir. O her ikisinin de fitratını paylaşır.

d) Geleneksel Batı psikolojisine göre en yüksek insanî bilinç düzeyi rasyonel, uyanık hâlde söz konusudur. Sūfî psikologlar insanların büyük bir kısmı için bunun aslında bir "uyurgezerlik" hali olduğuna dikkat çek-

²⁴ Bu meselenin detayları hakkında bir çalışma için bk. Çelik, İsa & Yıldırım, Birol, "Halvetiyye Geleneğinde Etvâr-ı Seba / Nefsin Mertebeleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2018, sayı: 86, s. 21-44. Halvetî geleneğe mensup sūfîler tarafından bu konuya tahsis edilen risâleler ve muhtevâları hakkında özellikle bk. Yıldız, Fatih, *Halveti Azizlerinin Etvâr-ı Seb'a Risaleleri*, İstanbul 2019.

²⁵ Bk. Akhilananda, Swami, *Hindu Psychology, Its Meaning for the West*, Taylor & Francis e-Library, 2001.

²⁶ Bu kapsamda değerlendirilebilecek olan ilginç bir örnek için mesela bk. Merter, Mustafa, *Dokuz Yüz Katlı İnsan*, İstanbul 2012.

²⁷ Mesela bk. Ellenberger, Henri F., *Bilinçdışının Keşfi, Dinamik Psikiyatrinin Tarihi ve Evrimi* (trc. Ebru Kılıç), İstanbul 2021.

²⁸ Bk. Sayar, Kemal, "Geçmişin Bilgeliği Bugünün Psikoterapileriyle Buluşabilir mi? Sufi Psikolojisi Örneği", *Sufi Psikolojisi*, İstanbul 2000 içinde, s. 18.

mektedirler. İnsanlar doğaları gereği gaflettedir ve ne kendilerinin ne de etraflarındaki dünyanın pek idrakindedirler.

e) Batılı psikologlar öz saygı ve güçlü öz kimlik duygusunun önemli olduğu, kimlik kaybının patolojik olduğu görüşünü benimser. Tasavvufa göre öz kimlik duygusu insan ile Allah arasında, hakikati bozan ve insanı gerçek İlahi fitratını bilmekten alıkoyan perdelerden biridir. İnsanın hedefi nefsi dönüştürmek ve Allah'tan gayrı öz kimlik duygusunu yok etmektir. İnsan hiçliğini idrak ettiğinde Allah ile birlik hâli kemâle ulaşabilir. Tasavvuf psikolojisi müspet nefis ile benmerkezci nefis-i emmâre arasında ayırım yapar. Müspet nefis insana hizmet eder ve hedeflerine ulaşmasına yardım eder. Nefis-i emmâre (menfi nefis) ise şişirilmiş bir öz-değer, benmerkezcilik, yaşama egoistçe bir yaklaşıma sahiptir. Sürekli olarak insanın kendisine hizmet etmesi için gayret eder. O esasen insanı taşıması gerekirken insanın kendi sırtında taşıdığı eşek gibidir.

f) Batılı psikologlar kişiliğin büyük oranda bütüncül yapıya sahip olduğunu varsayar. Tasavvuf psikolojisine göre ise insanoglu birçoğu farklı tekâmül aşamalarıyla bağlantılı birbirinden farklı özellikler ve eğilimler demeti olarak görür. İnsanın görevlerinden biri bu çeşitli özellikleri dengelemek ve manevî tekâmülünü güçlendirmektir. Kişiliğin bütünlük kazanması ileri bir aşamadır.

g) Batı psikolojisi mantık yürütmeyi en yüksek insanî kabiliyet, bilgi ve hikmete giden yol olarak görmektedir. Tasavvuf psikolojisinde soyut, mantıksal zeka "alt idrak" olarak adlandırılır. Soyut zeka kalbin nûruna ve hikmetine muhtaçtır.

h) Batı psikolojisi neredeyse bütün önemli bilgilerin mantıksal olarak organize edilmiş akla uygun düzyazıyla aktarılacağına inanmaktadır. Sûfiler ise düzyazının yetersiz ve sınırlı olduğunu bilir.

i) Batılı psikologlar için iman gerçek olmayan şeylere ya da sağlam kanıtları bulunmayan fikirlere inanmak demektir. Tasavvuf ehli psikologlara göre ise iman mevcudatın değişken görüntülerinin ardındaki hakikate inanmak demektir. İman bireyi kâinatla ve

kutsalla doğru bir ilişki içinde konumlandırır.²⁹

Yukarıda zikredilen hususların büyük oranda haklılık payı bulunmakla birlikte bunların bir taraftan aktüel durumu ifade ettiği, öte yandan ise bir genelleme özelliği arz ettiği unutulmamalıdır. Bu realiteden hareketle, Batı'da psikoloji bilimi alanında faaliyet gösterip modern psikoloji bilimine ait klasik nazariyeleri körü körüne benimsemeyen ve hakikati olduğu gibi yansıtmaya yönelen özgün yöntemler üretme doğrultusunda çeşitli teşebbüslerin var olduğu özellikle vurgulanmalıdır. Bu türden çabaların sahipleri gelecekte geleneksel ve modern yaklaşımları olması gereken tarzda buluşturmaya ve neticede insanlığın hizmetine sunmaya aday gözükmetedirler.

²⁹ Frager, Robert, *Tasavvuf Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum: Kalp, Nefs ve Ruh* (trc. İbrahim Kaplıkaya), İstanbul 2018, s. 35-42.

Kaynakça

1. Akhilananda, Swami, *Hindu Psychology, Its Meaning for the West*, Taylor & Francis e-Library, 2001.
2. Armaner, Neda, “İbn Sinâ Psikolojisi İle Çağdaş Psikolojinin Karşılaştırılması”, *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu* (ed. Müjgan Cumbur, Orhan Doğan), Ankara 1984 içinde, s. 191-199.
3. Aydın, Hüseyin, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara 1976.
4. Cheraghi, Abazer, “İbn Sinâ Psikolojisi ve Çağdaş Psikolojinin Ortak Noktaları”, *Uluslararası İbn Sina Sempozyumu Bildiriler* (ed. Mehmet Mazak, Nevzat Özkaya), İstanbul 2009 içinde, s. 43-49.
5. Cohn-Sherbok, Dan & Cohn-Sherbok Lavinia; *Jewish & Christian Mysticism, An Introduction*, Continuum Publishing Company, New York, 1994.
6. Çelik, İsa & Yıldırım, Birol, “Halvetiyye Geleneğinde Etvâr-ı Seba / Nefsin Mertebeleri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2018, sayı: 86, s. 21-44.
7. Çift, Salih, *Tasavvuf: Tarih, Teori, Tatbik*, Bursa 2023.
8. Ellenberger, Henri F., *Bilinçdışının Keşfi, Dinamik Psikiyatrinin Tarihi ve Evrimi* (trc. Ebru Kılıç), İstanbul 2021.
9. Erdoğan, Ömer Faruk, “Filozof Kimliği İle İbn Sînâ'nın Kelâmî ve Tasavvufî Düşünceye Etkisi”, *Bilimnâme*, XLI, 2020/1, 663-690.
10. Fazlur Rahman, *Avicenna's Psychology*, London, 1952.
11. Frager, Robert, *Tasavvuf Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum: Kalp, Nefs ve Ruh* (trc. İbrahim Kaplıkaya), İstanbul 2018.
 - a. Fuchs, Alfred H. & Milar, Katharine S., “Psychology as a Science”, *Handbook of Psychology: Volume 1 History of Psychology* (ed. Donald K. Freedheim, Irving B. Weimer), New Jersey 2003 içinde, s. 1-26.
 - b. El-Gazzâlî, Ebû Hâmid, *Me'âricü'l-kuds*, Beyrut 1981.
 - c. Hampson, Margaret, “Psychology and Value in Ancient Greek Philosophy”, *Psychology and Value in Plato, Aristotle and Hellenistic Philosophy, The Ninth Keeling Colloquium in Ancient Philosophy* (ed. Fiona Leigh & Margaret Hampson), Oxford 2022 içinde, s. 1-20.
 - d. Kutluer, İlhan, “İlmü'n-Nefs”, *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, XXII, 148-151.
12. Kutluer, İlhan, “Mistisizm”, *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, XXX, 188-190.
13. Merter, Mustafa, *Dokuz Yüz Katlı İnsan*, İstanbul 2012.
14. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî* (trc. Adnan Karaismailoğlu), Ankara 2007.
15. Nurbakhsh, Javad, *The Psychology of Sufism*, London 1992.
16. Parrinder, Geoffrey, *Mysticism in the World Religions*, London 1976.
17. Picken, Gavin, *Spiritual Purification in Islam, The Life and Works of al-Muhâsibî*, London – New York, 2011.
18. Rao, K. Ramakrishna & Paranjpe, Anand C., *Psychology in the Indian Tradition*, New Delhi 2016.
19. Sayar, Kemal, “Geçmişin Bilgeliği Bugünün Psikoterapileriyle Buluşabilir mi? Sufi Psikolojisi Örneği”, *Sufi Psikolojisi*, İstanbul 2000 içinde, s. 11-40.
20. Smith, Margaret, “The Forerunner of al-Ghazâlî”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Jan., 1936, No. 1 (Jan., 1936), s. 65-78.
21. Smith, Margaret, “The Nature and Meaning of Mysticism”, *Understanding Mysticism* (ed. Richard Woods), New York 1980 içinde, s. 19-25.

22. Sviri, Sara, “The Mysterium Coniunctionis and the ‘Yo-Yo Syndrome’: From Polarity to Oneness in Sufi Psychology”, *Jung and Monotheisms: Judaism, Christianity and Islam* (ed. Joel Ryce-Menuhin), London 1994 içinde, özellikle s. 192-213.
23. Yıldız, Fatih, *Halveti Azizlerinin Etvâr-ı Seb‘a Risaleleri*, İstanbul 2019.

Rəyçi:

f.ü.f.d. Zöhrə Əliyeva

Göndərilib:22.02.2024

Qəbul edilib:02.04.2024.